

УДК 316.34-054.72

ОЛЬГА РОВЕНЧАК,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів

ОКСАНА ХИМОВИЧ,

кандидат соціологічних наук, асистент кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів

Ідентичність потенційного мігранта та міграційна ідентичність: формування і відповідні практики

Анотація

Статтю присвячено висвітленню питань формування ідентичності потенційного мігранта та міграційної ідентичності. Зазначені види ідентичності розглядаються як елементи соціокультурної ідентичності людини, (потенційно) залученої в міграційні процеси. Автори досліджують, як на формування ідентичності потенційного мігранта впливають цінності, ціннісні орієнтації, пов'язані із перебуванням (коротко- чи довготривалим) в інших країнах, та установки на міграцію. Така ідентичність може втілюватися у діях та практиках, пов'язаних з міграцією.

Міграційна ідентичність, своєю чергою, базується також на діях і практиках, що вказують на залученість до міграційного процесу і виникають внаслідок міграції. Свого втілення цей вид ідентичності дістає, зокрема, в таких діях та практиках, як взаємні візити та спілкування із родичами/друзями із країни походження, передавання грошей/передач до цієї країни, спілкування з іншими мігрантами, членство в мігрантських організаціях у країні призначення. Отже, ідентичність загалом розглядається в її двобічному зв'язку із діями та практиками.

© О.Ровенчак, 2018

© О.Химович, 2018

У статті використано результати кількісного дослідження, проведеного соціологічною групою Рейтинг у вересні 2017 року, а також здійснено аналіз якісних соціологічних досліджень, проведених у 2008–2016 роках за участі авторів.

Ключові слова: мігрант, ідентичність, цінності, установки, практики

ОЛЬГА РОВЕНЧАК,

кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии исторического факультета Львовского национального университета имени Ивана Франко, Львов

ОКСАНА ХИМОВИЧ,

кандидат социологических наук, ассистент кафедры социологии исторического факультета Львовского национального университета имени Ивана Франко, Львов

Идентичность потенциального мигранта и миграционная идентичность: формирование и соответствующие практики

Аннотация

Статья посвящена освещению вопросов формирования идентичности потенциального мигранта и миграционной идентичности. Указанные виды идентичности рассматриваются как элементы социокультурной идентичности человека, (потенциально) вовлеченного в миграционные процессы. Авторы исследуют, как на формирование идентичности потенциального мигранта влияют ценности, ценностные ориентации, связанные с пребыванием (кратким или длительным) в других странах, и установки на миграцию. Данная идентичность может воплощаться в действиях и практиках, связанных с миграцией. Миграционная идентичность, в свою очередь, базируется также на действиях и практиках, которые указывают на вовлеченность в миграционный процесс и возникают вследствие миграции. Свое воплощение этот вид идентичности получает, в частности, в таких действиях и практиках, как взаимные визиты и общение с родственниками/друзьями из страны происхождения, денежные и т.п. передачи в эту страну, общение с другими мигрантами, членство в мигрантских организациях в стране назначения. То есть идентичность в целом рассматривается в ее двусторонней связи с действиями и практиками.

В статье использованы результаты количественного исследования, проведенного социологической группой Рейтинг в сентябре 2017 года, а также осуществлен анализ качественных социологических исследований, проведенных в 2008–2016 годах при участии авторов.

Ключевые слова: *мигрант, идентичность, ценности, установки, практики*

OL'HA ROVENCHAK,

Candidate of Science in Sociology, Senior Lecturer of the Sociology Department of the History Faculty at the Ivan Franko National University of L'viv, L'viv

OKSANA KHYMOVYCH,

Candidate of Science in Sociology, Assistant Lecturer of the Sociology Department of the History Faculty at the Ivan Franko National University of L'viv, L'viv

Identity of a potential migrant and migratory identity: formation and corresponding practices

Abstract

The article is devoted to the issues of formation of the identity of a potential migrant and migratory identity. These types of identity are regarded as elements of socio-cultural identity of a person (potentially) involved in migration processes. The authors are investigating how the identity of a potential migrant is influenced by the values, value orientations associated with staying (short-term or long-term) in other countries and emigration attitudes. This identity can be embodied in the actions and practices associated with migration.

Migration identity, in turn, is based on actions and practices that indicate involvement in the migration process and arise from migration; besides, it is also based on values, value orientations and migration attitudes as well as the identity of a potential migrant. This type of identity is embodied, in particular, in actions and practices such as mutual visits and communication with relatives/friends from the country of origin, the transfer of money/goods to the country of origin, communication with other migrants, membership of migrant organisations in the destination country. Consequently, identity is generally considered in its two-way connection with actions and practices.

The authors analyse the results of a quantitative survey conducted in September 2017, as well as the results of qualitative research studies conducted in the period from 2008 to 2016 with the participation of authors.

Keywords: *migrant, identity, values, attitudes, practices*

За останні роки міграція стала одним з істотних викликів для всього світу та України зокрема. Адже сучасні міграційні процеси вносять певні корективи у взаємодію та функціонування суспільства, зокрема впливають на формування цінностей та установок, а отже, на дії та практики мігранта або потенційного мігранта. Українська міграція сьогодні ставить перед дослідниками нові проблеми, пов'язані з формуванням ідентичності. Питання ідентичності та ідентифікації актуалізується через глобальне переосмислення цінностей та світоглядних орієнтацій людей, постійні реформи, а також безперервні трансформації життєвого укладу. Невипадково в науковому і соціологічному дискурсі особливу увагу дослідників привернули такі категорії, як міграція, цінності, установки та ідентичність. Саме тому ця тема є досить актуальною й потребує детального вивчення. Головною метою нашої праці є дослідження цінностей, ціннісних орієнтацій, установок та практик як чинників формування ідентичності потенційного мігранта та міграційної ідентичності.

Міграція як один зі шляхів активного пристосування до нових обставин життя в суспільстві, зокрема як один зі способів розв'язання проблеми втрати роботи або засобів поліпшення матеріального становища, спричиняє модифікацію структурних зв'язків людей, девальвуючи або модифікуючи старі ціннісні орієнтації та створюючи нові. Саме інтеріоризовані особистістю цінності, як вважає А.Ручка, є джерелом стійкості та центром, навколо якого формуються ідентичності [Ручка, 2002: с. 181]. Ціннісні орієнтації як стійкі, неситуативні утворення, "квінтесенція" індивідуального і соціального, внутрішнього і зовнішнього відбивають співвідношення різних цінностей, установок, мотивів, моделей поведінки людини, підтверджених чи не підтверджених у соціальних практиках, їх можливу динаміку та чинники, що призвели до цього.

Цінності неможливо звести ані до жодної з природних категорій, ані до суто психічного індивідуального явища. Хоча цінності постають як дещо об'єктивне щодо індивідів і становлять предмет їхніх установок як явищ індивідуальної свідомості членів соціальної групи, не можна говорити про абсолютно об'єктивне існування цінностей стосовно індивідів. Культурні явища не можуть існувати зовсім незалежно від суб'єктів, що діють. Зв'язком між установкою і цінністю є соціальна дія. В.Томас та Ф.Знанецький розрізняють цінності-норми (для характеристики соціальної організації, групи) та цінності-установки (для характеристики індивіда). Цінності-норми виступають предметами установок саме як норми поведінки і не тільки викликають, а й виражають певні установки соціальної групи [Ручка, 1987: с. 112]. Цінності-установки розглядаються як суб'єктивна орієнтація членів групи стосовно цінностей [Ручка, 1976: с. 75]. Тобто в цьому сенсі цінність

розглядають як елемент орієнтації особистості. Таким чином, інтерес В.Томаса та Ф.Знанецького концентрується на віднесеності цінностей до царини нормативного і з'ясуванні ролі соціальних норм у певній соціальній групі.

Що ж до ціннісних орієнтацій, то зазвичай дослідники погоджуються з тим, що це складне утворення у структурі свідомості та самосвідомості індивіда, яке відображає характеристики людини як особистості, будучи при цьому досить стійким. Ціннісними орієнтаціями можна вважати відносно стійке, соціально зумовлене, вибіркоче ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ, ідеалів, розглядуваних як предмети, цілі чи засоби для задоволення потреб життєдіяльності людини [Носенко, Фролова, 2003: с. 15]. Ціннісні орієнтації характеризують спрямованість та соціальну активність особистості, а також слугують регулятивом її соціальної поведінки [Ручка, 1976: с. 31].

На думку А.Здравомислова, А.Шаєва та В.Ядова, ціннісні орієнтації є установкою особистості на цінності матеріальної та духовної культури. Тоді, як стверджує Г.Головних, якщо під ціннісними орієнтаціями розуміти установки, то навряд чи можна говорити про дослідження якісно нового явища, радше — про розширення поняття “установка” за допомогою введення в нього ціннісного змісту [Носенко, Фролова, 2003: с. 15].

У соціології проблематику установок активно розробляли, зокрема, В.Ядов та його школа. Вони розробили концепцію “диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості”, ґрунтовану на тому, що людина наділена складною системою різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку та діяльність. “Ці диспозиції зорганізовані ієрархічно, тобто мають нижчі та вищі рівні, які залежать від одночасної наявності певного рівня потреби та певного рівня ситуації, що може задовольнити цю потребу” [Сусак, 2007: с. 139].

Уперше термін “установка” запровадив у вжиток Л.Ланге в сенсі психологічного стану схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації. Термін “соціальна установка” був запроваджений у соціології 1918 року В.Томасом і Ф.Знанецьким, котрі визначали її як психологічний процес, узятий у контексті соціального світу і “перш за все у зв'язку із соціальними цінностями”, тоді як у цінності вбачали “об'єктивний бік установки”. Тобто установка постає як “індивідуальний (суб'єктивний) бік соціальної цінності” [Шихирев, 2003: с. 364–376]. Поведінка особистості в суспільстві оцінювалася авторами під кутом зору “соціальної ситуації” як така, що включає соціальні норми та цінності, соціальну установку індивіда і властиве йому визначення ситуації. Визначення ситуації з боку індивіда на підставі його власних установок або групових норм дає підставу говорити про міру його пристосованості до соціального оточення, конформності. При цьому слід погодитися з думкою Д.Узнадзе, що сама теорія соціальної установки виникла як спроба зрозуміти активність психічного, проблеми його розвитку та взаємодії з навколишнім світом [Узнадзе, 1960: с. 150].

Під установкою також розуміють як цілісний стан особистості, продукований на підставі досвіду готовності, стійкого реагування на передбачення щодо певних об'єктів або ситуацій, як прояв цілеспрямованості, вибірко-

вої активності, спрямованої на задоволення потреби у відповідній ситуації [Психологія особистості, 2001: с. 140]. Отже, це такий психічний стан особистості, який визначає її готовність діяти у певній ситуації відповідним чином і спричинює особливості її поведінки.

Одне із найбільш повних і загальних визначень соціальної установки запропонував сучасний американський соціолог Г.Самерс, котрий розуміє соціальну установку як стійку систему поглядів та уявлень, що налаштовує індивіда до певних дій і може виражатися у відрефлексованих судженнях (докл. див.: [Матюхін, 2017: с. 16]). М.Колоколова додає, що така система поглядів та уявлень формується під впливом соціальних цінностей, що домінують у суспільстві чи певній соціальній групі, до якої належить індивід, на чому робили наголос В.Томас і Ф.Знанецький [Колоколова, 2014: с. 59–60].

Описуючи зв'язок цінностей та ціннісних орієнтацій з ідентичностями, варто зазначити, що, набуваючи ідентичності, тобто ідентифікуючи себе із певною спільнотою, людина приймає її цінності, норми, інтереси, а усталеність такої ідентичності виявляється у відданості цим цінностям і дотриманні відповідних ціннісних орієнтацій. Саме навколо цінностей та ціннісних орієнтацій і формуються ідентичності [Носенко, Фролова, 2003: с. 17; Соціокультурні ідентичності, 2002: с. 181].

Питання ідентичностей актуалізується в сьогоденішньому глобалізованому світі передусім через дедалі більшу нестабільність їх; репрезентантами таких нестабільних ідентичностей ми вважаємо насамперед міжнародних мігрантів, які мають проходити процес соціокультурної адаптації, внаслідок чого їхні ідентичності піддаються певним змінам. У цій статті поняття ідентичності пов'язується із поняттями цінностей, ціннісних орієнтацій, установок, соціальної дії та практики. Варто зазначити, що питання ідентичності при цьому ми розглядаємо і не саме по собі, і не застосовно до широкого загалу індивідів, а в тісному зв'язку з міграційними процесами. Ідеться про ідентичність передусім мігрантів і, меншою мірою, інших осіб, які не мають безпосереднього міграційного досвіду, проте опосередковано причетні до процесів міжнародної міграції.

Крім того, у статті буде розглянуто поняття дії та практики з огляду на їхній зв'язок з ідентичностями. Якщо структурна парадигма у дослідженні соціальної дії зосереджується на умовах (зовнішнє, об'єктивно задане) і визначає дію як продукт зовнішніх структур, то інтерпретативна — на суб'єкті дії з його цінностями та суб'єктивними смислами. Однією зі спроб, що спрямована на подолання обмежень цих парадигм, є теорія структурації Е.Гіденса. Звертаючись до такої характеристики структури, як дуальність (взаємодоповнення), на відміну від дуалізму (протиставлення), вчений знімає дилему структури та дії. Перша виступає і засобом (передумовою), і результатом дій, організованих нею (структурою) [Гиденс, 2003: с. 43–45]. Ми тут схилиємось до підходу Е.Гіденса, оскільки вважаємо, що в соціальній дії однаково важливими є як сам суб'єкт дії з його мотивами та цілями, так і умови, в яких він діє, змінюючи навколишню ситуацію та створюючи нові умови дії. Поняття діяльності є ширшим, ніж поняття “дія”, і може бути

визначене як сукупність дій. А поведінка тут постає як не просто сукупність, а послідовність дій, які мають спільну логіку і смисл.

Іншою категорією є практика. На думку П.Бурдьє, практика є радше несвідомою, ніж свідомою поведінкою індивіда, яка підкоряється певним правилам, інтерналізованим із зовнішнього середовища в процесі активної взаємодії з ним. У Бурдьє практика не має підґрунтям ані свідомий розрахунок розуму, ані вплив зовнішніх стосовно дієвця механізмів. Теорії раціональної дії, на думку французького вченого, не враховують того, що в реальності суб'єктові бракує часу на осмислення своїх дій, і нагальність рішень є однією з головних характеристик практик. Крім того, осмислення передбачає певну відсторонену позицію стосовно самого себе, а щойно діяч "стає теоретиком", його практика перестає бути практикою за своєю суттю [Громов и др., 1997: с. 334; Отрешко, 2004: с. 196–200].

Е.Гіденс стверджує, що соціальні практики на аналітичному рівні є первинними стосовно суспільних систем. Більша частина життєдіяльності людей складається зі звичних дій, рутинний характер яких дає підстави говорити про практичну природу соціальних структур, а соціальне життя є сплетінням повсякденних практик [Фурс, 2001: с. 3; Бабенко, 2002: с. 61]. Як перше, так і друге пояснення практики перегукуються з найконсервативнішим її розумінням, що походить від Д.Г'юма, а саме — як мислення або дії "за звичкою" [Волков, 1997: с. 10].

Т.Заславська та М.Шабанова говорять про практику як про сталу сукупність соціальних дій (взаємодій) [Заславская, Шабанова, 2002: с. 2–5]. Ми ладні прийняти таке визначення, а також частково не погодитися із визначеннями П.Бурдьє, Е.Гіденса та Д.Г'юма в тій частині, де йдеться про "рутинний" і "несвідомий" характер практики, оскільки вважаємо, що соціальною практикою можна назвати і свідому, не обов'язково рутинну соціальну дію (в широкому розумінні, а не так званий одиничний акт), яка періодично повторюється. Практику ми позиціонуємо на тому самому рівні, що й діяльність, але відрізняємо від останньої (що також є сукупністю соціальних дій) власне з огляду на "стійкий характер".

Ідентичність з її структурою ми розглядаємо як таку, що певним чином зумовлена попередніми діями та практиками і впливає на подальші. У цій розвідці ми здебільшого спираємося на ідеї М.Гайдегера, що стосуються розкривального характеру практик стосовно ідентичностей. Ці ідентичності дістають відображення у практиках (впливають на практики чи базуються на них), які великою мірою залежать від культури суспільства (докл. див.: [Волков, 1997]).

Ідентичність розглядають як визначення людиною, ким вона є, і порівняння себе з іншими, що завжди пов'язане з подібністю (sameness) та відмінністю (difference). У межах соціокультурного підходу І.Семененко розглядає соціокультурну ідентичність як сукупність уявлень про себе і своє становище в суспільстві, а також пов'язаних з цими уявленнями відчуттів, оцінок і намірів, які формуються на підставі ототожнення себе з певними культурними моделями та рольовими функціями, із соціальними інститутами та відносинами; це поняття синтезує культурні моделі та їх проєкцію на соціальні відносини [Семененко, 2003: с. 9].

Не ставлячи собі за мету детально розписувати способи вивчення цього феномену в різних наукових парадигмах та підходах, зазначимо, що ми розглядаємо ідентичність як переважно соціокультурне, внутрішньоособистісне утворення, базоване на певних цінностях — стрижнях культури, роль якої в сучасному світі стало зростає (див.: [Черниш, Ровенчак, 2007]). У широкому розумінні ми визначаємо **ідентичність** як *внутрішнє відчуття належності до конкретної соціокультурної спільноти, переважно визнане іншими представниками цієї спільноти, вкорінене у подібності до них та одночасній відмінності від представників іншої соціокультурної спільноти такого самого виду*. В сучасному світі людина перебуває у стані постійного пошуку деякого набору ідентичностей і його зміни, коли той перестав їй відповідати. Таку сучасну модель конструювання ідентичності П.Томпсон називає “експериментом з розмаїтістю” (“repetition with a difference”) [Thompson, 1994]. У контексті міграції як прояву глобалізації про такі нові ідентичності С.Гол каже, що вони більше не є вкоріненими, а залежать від того, чого ми прагнемо і куди рухаємося [Hall, 1996: р. 4–5]. Проте ми вважаємо, що навіть тоді, коли структура ідентичності перебуває в русі, її можна на якийсь час зафіксувати в певному стані, коли вона не обов’язково буде визначеною і однозначною.

У структурі ідентичності за тривалістю та механізмом формування розрізняють ідентичності ситуативні (соціальні, політичні), примордіальні (расові, гендерні) та традиційні, довготривалі (етнічні, релігійні). У першому випадку превалюють свідомі, раціональні чинники, в другому — природні, а в третьому — сила історичної інерції. На нашу думку, одним із найменш досліджених видів ідентичності є *небазова* (тобто така, що не є елементом соціокультурної ідентичності, притаманним більшості людей) **міграційна ідентичність** — результат ідентифікації не із суспільством еміграції чи імміграції, а з мігрантами загалом, тобто з певною уявною чи реальною спільнотою мігрантів. Прикладом таких спільнот можуть бути іммігрантські спілки та організації із захисту певних інтересів та самопомогі; спеціальні мережі співпраці; культурні асоціації; спортивні та розважальні клуби, які можуть впливати на вибір друзів чи партнерів та на формування ідентичностей інших видів [Huntington, 2004: р. 13–15; Sackmann, 2003: р. 2–4]. Тут ідеться як про ідентифікацію із такими самими іммігрантами з України у країні імміграції, так і про ототожнення себе з іммігрантами із інших країн у країні імміграції й, дуже рідко, з мігрантами в усьому світі загалом. Поняття “міграційна ідентичність” у зазначеному аспекті ми відрізняємо від поняття “ідентичність мігрантів” — останнє є значно ширшим поняттям і відбиває інтегральну соціокультурну ідентичність представників цієї групи, що містить такі базові структурні елементи, як етнічна, політична, класова, гендерна ідентичність.

Деяко інший зміст має “**ідентичність потенційного мігранта**”, а саме внутрішнє відчуття належності до спільноти мігрантів чи осіб, націлених на міграцію, що ґрунтується на цінностях зміни місця проживання, ціннісних орієнтаціях пошуку повноти буття через міграцію, установках на міграцію. Найочевиднішою дією, що впливає з цієї ідентичності, є власне міграція — виїзд за кордон. Практики ж можуть бути пов’язаними, до прикладу, із по-

вторюваним збиранням та оформленням документів, необхідних для дозволу на в'їзд, а також із систематичним пошуком можливостей працевлаштування, навчання, створення сім'ї за кордоном.

Згідно з результатами дослідження, проведеного у вересні 2017 року групою “Рейтинг”, 33% опитаних українців вже цікавилися можливостями працевлаштування за кордоном. Найбільше зацікавлених на Заході (41%), серед осіб з вищою освітою, молодих, працівників приватних підприємств, самозайнятих та забезпечених [Динаміка міграційних настроїв, 2017].

Ми вже згадували про зв'язок дії, ідентичності, практики і цінностей, проте тут слід підсумувати, що ідентичність, яка базується на цінностях, ціннісних орієнтаціях та установках, зорганізовує і пояснює дії та практики. Тобто практику можна розглядати як повторювану дію. Але практики можуть бути і такими, що формують ідентичності. Такий двосторонній зв'язок ідентичності із практикою дає підстави говорити про “розкривальний” характер практик стосовно ідентичностей.

Особливо важливим зв'язок ідентичностей із практиками є в разі розгляду ідентичності (чи певних її елементів) як продукту (ре)конструкції. Саме такий підхід (на противагу есенціалізму) є досить поширеним у сучасному світі (див., напр.: [Бауман, 2005; Гірц, 2001]), у вивченні ідентичностей, які, на думку Р.Дж.Ліфтона [Lifton, 1999], апіорі не можуть бути стабільними. Виходячи з нашого визначення, ідентичність певного виду містить: (1) внутрішнє відчуття належності до певної соціокультурної спільноти, що є (2) переважно визнаним (2.1) іншими членами спільноти та (2.2) членами інших спільнот і коріниться в одночасній (3) подібності до одних і (4) відмінності від інших. Часткова реконструкція ідентичності через ідентифікаційні практики може відбуватися, наприклад, таким шляхом: особа набуває певних практик або здійснює певні дії, що відрізняють її від одних (4) і уподібнюють іншим (3); на підставі цих практик інші члени спільноти визнають подібність цієї особи до себе (2.1), члени інших спільнот визнають відмінність цієї самої особи від “своїх” (2.2); на ґрунті властивих їй практик та рефлексії стосовно ставлень (визнання / невизнання) інших в особі виникає відчуття належності до цієї соціокультурної спільноти відповідного виду.

Пояснити схему взаємозв'язку дії, ідентичності та практики можна на прикладі міжнародних мігрантів. Мігрантом (за визначенням) людина стає із перетином адміністративно-територіального кордону; при цьому вона виконує (соціальну) дію — власне дію, а не практику, оскільки ця дія поки що не є повторюваною і не має усталеного характеру, й інколи вона взагалі може виявитися єдиною в біографії цього мігранта. Кордон одночасно стає місцем, де цінності та ціннісні орієнтації спричинюють виникнення міграційної ідентичності внаслідок згаданої дії. Визначаючи себе як мігранта, людина і поводитиметься відповідно: дії ставатимуть повторюваними і набуватимуть сталий характер, а на підставі міграційної ідентичності утворюватимуться “мігрантські” (або “міграційні”) практики (наприклад, надсилання грошей родичам, тісне спілкування із земляками за межами рідної країни тощо).

Децо інакшим виглядає зворотний зв'язок “ідентичність — дія”. *Ідентичність потенційного мігранта* може спровокувати дію — власне, міграцію з її наслідками: виникненням цінностей мігранта, міграційної ідентичності, відповідних практик як процесу.

Дослідження, проведене Соціологічною групою “Рейтинг” 8–18 вересня 2017 року на замовлення Всеукраїнської асоціації компаній з міжнародного працевлаштування серед мешканців України (вибірка репрезентативна за віком, статтю, регіонами і типом поселення, вибірково сукупність: 1200 респондентів, похибка не більш як 2,8%), показало, що доволі багато українців мають установки на постійну еміграцію з України, трудову та освітню еміграцію. Проте 65% опитаних сказали, що однозначно або найімовірніше повернулися б в Україну, якби мали постійну роботу за кордоном, 23% — що не повернулися б, ще 12% не відповіли на це запитання. Найменше тих, хто заявив, що не має наміру повернутися в Україну, серед мешканців Заходу (17%), найбільше — серед жителів Сходу та Півдня (по 27%). У Центрі таких 23%. Цікавим для нас є той момент, що 70% опитаних сказали, що хотіли б, щоб їхні діти або онуки навчалися за кордоном, і лише 20% дотримуються протилежної думки. На Заході, в Центрі та на Півдні таких респондентів понад 70%, на Сході — 59%. Варто констатувати, що чим молодшими є респонденти, чим вищим є їхній рівень освіти та чим більш забезпеченими вони є, тим більше серед них тих, хто хотів би, щоб їхні діти або онуки навчалися за кордоном.

Дві третини опитаних заявили, що не хотіли б мати подвійного громадянства, майже вдвічі менше (35%) сказали, що хотіли б мати другий паспорт. Найчастіше таке бажання висловлювали на Півдні, молодь і ті респонденти, хто є зайнятим, і матеріально забезпечені. Серед країн, громадянство яких хотіли б мати респонденти, що його прагнуть, 42% обирали країни ЄС. 18% хотіли б мати громадянство США, 15% — Канади, 12% — Росії. Громадянство країн ЄС хотіли б мати рівною мірою мешканці західних, центральних та південних макрорегіонів (близько 40%), децо менше — східних (31%). Громадянство США більше за інших хотіли б мати мешканці Заходу, громадянство Росії — мешканці Сходу [Динаміка міграційних настроїв, 2017]. До ціннісних орієнтацій потенційного мігранта можемо віднести “виштовхувальні” та “притягальні” чинники міграції українців, через які формуються власне установки на еміграцію з України. Згідно з дослідженням групи “Рейтинг”, головними мотивами у бажанні працювати за кордоном опитані називали вищий рівень оплати праці в інших країнах (72%), значають також кращі умови праці, бажання заробити на житло (навчання дітей, лікування родичів тощо), професійну самореалізацію, вищу якість соціального захисту — такі причини бажання знайти роботу за кордоном називали від 16% до 20% опитаних. По 7% припадає на тих, хто як причину вказав можливість відкрити власну справу та бажання здобути досвід роботи в міжнародних компаніях. Щодо вікового розподілу, то тут молодь найбільше за інших керується бажаннями реалізації в якості спеціаліста набуття досвіду в міжнародних компаніях, натомість старша вікова група робить наголос на вищому рівні соціального захисту за кордоном [Динаміка міграційних настроїв, 2017].

Низка досліджень, проведених упродовж 2008–2016 років за участі авторів [Ровенчак, Володько, 2015; Ровенчак, 2016; Ровенчак, Володько, 2017; Химович, 2013; Химович, 2014] задля вивчення міграційних практик українців, вказують на те, що *міграційна ідентичність* українців виявляється у таких практиках, як візити в Україну, дистанційне спілкування з тими, хто залишився на батьківщині, передавання грошей додому (оскільки міграція має здебільшого економічний або частково економічний характер), спілкування з іншими українськими іммігрантами в рамках неформальних, напівформальних або ж, зрідка, офіційних іммігрантських спільнот, а також контакти з іммігрантами з інших країн у країні імміграції. Вирізняємо кілька видів таких типових **практик**, більшою чи меншою мірою притаманних українським мігрантам.

Взаємні візити та спілкування із *родичами/друзями з України*. Взаємні візити відбуваються досить часто, але частіше мігранти відвідують своїх родичів/друзів в Україні. Це пояснюється кращим фінансовим забезпеченням цих мігрантів і тим, що вони, як правило, мають легальний статус і можуть легко перетинати кордон. Цілком логічно, що українці, які проживають на теренах географічно близьких до України держав, відвідують її частіше, ніж ті, хто проживає у більш віддалених країнах і відвідує батьківщину в середньому раз на рік або взагалі не відвідують з огляду на певні обставини: *“Додому я не їздила ... бо в мене не було документів, аби приїхати додому ...”* (Олександра, 56 р., Греція); *“Ну, як коли, приблизно раз на два, три роки ... Ну, від одного до трьох тижнів. Ну, один тиждень — це явно замало”* (Олег, 57 р., США); *“Я так не намагаюся дуже довго сидіти. Буквально чотири місяці, то найдовше, їду додому. ... Якщо є підміна, то за місяць вертаюся”* (Зоряна, 36 р., Польща); *“Ну, чотири, п’ять, шість разів на рік. По крайній мірі всі свята і тоді, коли просто робилось скучно”* (Олександра, 59 р., Польща); *“Додому я їздив кожні три місяці, бо тоді немає проблем на кордоні. Коли був у Польщі чи Чехії, то так само їздив кожні три місяці. Та й за той час встигав скужити. Так на кордоні жодного разу не було проблем з таким графіком поїздок”* (Степан, 53 р., Росія, Польща, Чехія).

Також досить інтенсивним є спілкування через “Skype”, “Facebook” та електронну пошту із родичами та друзями: *“Два рази в неділю [на тиждень], принаймні два рази в неділю, деякий час навіть три рази в неділю ми телефонуємо по скайпу і я намагаюся раз в півроку з’їздити додому на 2–3 неділі [тижні]”* (Ліда, 28 р., Німеччина); *“В мене є багато хороших друзів в Україні і дуже тісно спілкуємось... є групи для переписок в фейсбуці, в інших соціальних сервісах, що можна з телефону спілкуватись, розмови по скайпу. Також друзі приїжджали...”* (Сергій, 28 р., Німеччина); *“... можна сказати, що я конкретно кожні два тижні... дзвоню лише я, бо, ну, їм [бабусям] платити за міжнародні розмови, ну, не те що це дуже дорого, але це зайві витрати для пенсіонерів. А я дзвоню зі скайпу і мені це не так дорого”* (Олег, 29 р., США); *“Телефон, та якщо, скажімо, хтось не бере скайп, ми дзвонимо на телефон, то без проблем. І друзі по скайпу і це вотс-ап є, з колежанками, а то вотс-ап, імейл... ну, будь-який засіб. З батьками — скайп в основному”* (Христина, 33 р., США); *“Дякувати інтернету, ... тепер є змога частіше спілкуватися із сином та матір’ю, плюс ... тепер ще й найдешевший зв’язок. Оплатила*

мобільний інтернет — і все, говори на здоров'я. Також маю багато друзів в Україні, ... то є добра можливість поспілкуватися та дізнатися новини. .... Також по телефону часто дзвоню до мами, бо на початках ніяк не могла навчитися її користуватися комп'ютером” (Грина, 42 р., Італія).

Передавання грошей/передач до України. Така діяльність загалом є більш характерною для класичної міграції низькокваліфікованих працівників, для яких головною причиною виїзду в іншу країну є заробити з тим, щоб передати їх в Україну: *“Ну, звичайно, а для чого ж я туди поїхала?”* (Марія, 39 р., Польща); *“...передавала, деколи бусом передавала там продукти, одяг, хімію, ну й пару євриків клала, деколи банком, но то дорого, там високі ставки, но як треба було малим срочно, то передавала, но в більшості, кожен місяць хтось із наших [інших мігрантів] їде додому, то ними й передавала”* (Марта, 41 р., Італія). Натомість для представників інтелектуальної міграції, наприклад до Німеччини чи США, це не надто властиве: *“Ні, ... не передаю, то є без сенсу... Я як приїжджаю, то щось можу привезти, якісь подарунки, чи там щось треба до хати”* (Святослав, 41 р., Польща, Німеччина, Велика Британія).

Відсоток заробітної платні, переданий в Україну, залежить від країни імміграції, типу зайнятості респондента, економічної ситуації сім'ї в Україні. Так, трудові мігранти, націлені головним чином на грошові перекази в Україну, відправляють понад половину, ба й більш як 90% своїх доходів: *“...на необхідність собі лишаю, на проїзд до церкви чи щось там собі купити ... вони дасиш їм сто — розійдеться сто, дасиш їм вісімсот — розійдеться вісімсот. ... я так, як вже банкомат — натиснув і вилізає”* (Грина, 44 р., Польща); *“... я плачу податок, квартиру, карта міська, ну щось там ... Я думаю, що відсотків так 70 я віддаю додому”* (Наталя, 34 р., Польща). Крім того, суми і відсоток переданих грошей залежать від економічних потреб родичів в Україні. Дехто з респондентів зазначає, що не передає сталої суми, а тільки цільовим чином, на певні потреби: *“Я помагаю своїм друзям, своїм родичам ... залежить від випадку. Наприклад, своїй однокласниці я позичив, вона хотіла поїхати в Італію, їй не хватало грошей. А деяким друзям взагалі даю. Наприклад, мій знайомий поїхав на схід і треба було децю купити, то я давав”* (Олег, 57 р., США).

Що ж до частоти таких фінансових передач, то іноді респонденти зазначають, що, коли сім'я не має нагальних фінансових потреб, збирають певну суму впродовж кількох місяців (років), щоб потім передати, коли є необхідність, і т.ін.: *“Як часто я тепер точно не пригадую, але по необхідності, коли вони потребували того”* (Андрій, 55 р., США). Проте поширеною є й схема систематичного передавання грошей (наприклад, щомісяця): *“На систематичній [основі]. Це ми передавали.. хтось їхав, ми передавали гроші, це було регулярно... І зараз теж, не так регулярно, бо моєї мами вже нема, але в мене добрі відносини з вітчимою, тому я для нього передаю. Чи в когось з друзів день народження. Тобто це вже не так регулярно”* (Ігор, 56 р., США).

Поряд із тим серед українських мігрантів поширеними є не тільки грошові, а й речові передачі: одяг, їжа, побутова хімія, техніка через розвинену мережу приватних транспортних перевезень. Тут переважають певні продукти, які респонденти вважають або дефіцитними, або неякісними в Ук-

раїні: *“Якісь продукти я не раз пакувала додому, я купляла: велику олію, маслини — отаке”* (Юліана, 65 р., Греція); *“Все, що бачу, дивлюся, що може їм сподобатись, підійти, щоб зекономити їм гроші там, тому що ... одяг і хімія тут набагато дешевші”* (Христина, 33 р., США); *“Але я завжди посидала, навіть коштує дорого, мало би смисл дати їм гроші, і хай би там купляли, але їм завжди хочеться щось таке... “лего” дітям, в моєї сестри 5 дітей, вони всі просять [сміх]. Я маю список, що вони хочуть”* (Наталя, 42 р., США); *“Ну, коли я їздив там раз або двічі в рік, то ... родичам або ще комусь ми щось там привозили. Ну, одяг який-небудь або щось таке, такого типу ... наприклад, на Новий Рік, або день народження, раз чи двічі на рік, можливо”* (Олег, 29 р., США).

Щодо шляхів передавання грошей респонденти зазначають, що крім того, що самі привозять гроші, вони передають гроші/передачі через знайомих/родичів: *“...хтось їхав з наших, хто зі мною працював, було, що дочка до мене приїжджала, то їй передавала”* (Парасковія, 69 р., Польща). Звертаються також до водіїв (-кур'єрів) автобусів: *“Є спеціальні кур'єри, шофера, які нас привозять, відвозять — через них”* (Марія, 50 р., Польща). Окрім того, респонденти використовують систему “Вестерн Юніон” або банківські перекази: *“3-4 тисячі, то завжди через банк, воно дешевше. ... А так ... як 200–300 чи 100, то завжди через фірму”* (Марія, 44 р., Греція); *“І перекази також. Ми зробили батькам нашим кредитні картки нашого банку, дали їм карточку і сказали користуватись”* (Христина, 33 р., США). Одним із поширених шляхів передавання є також спеціальні агенції, що займаються перевезеннями, працевлаштуванням іммігрантів, грошовими/речовими передачами тощо, або “спеціальні люди/агенти”, які виконують такі функції: *“Через графію [агенцію], то воно йде, коли там автобус приїде, там через 3–4 дні, а якщо ... потрібно гроші, то я через ту людину передавала”* (Анастасія, 66 р., Греція). Цей шлях є поширеним, оскільки дешевший за “Вестерн Юніон” та банківські перекази.

Якщо попередні групи практик є переважно наслідками міграційної ідентичності, то наступну вважаємо водночас базовою для формування такої ідентичності.

Спілкування з іншими мігрантами. Українські мігранти часто спілкуються із іммігрантами з інших країн, які проживають у країні їхнього перебування. Мігранти, з якими комунікують українці за кордоном, поділяються на мігрантів з України та іммігрантів з інших країн. Ми вирізняємо кілька груп спільних інтересів / тем спілкування іммігрантів (наводимо в порядку зменшення значущості): робота/гроші; спільний відпочинок; особисті проблеми різного роду; політика: *“чому ми скитаємось по світі? Чому ми не маємо сильної держави, сильного уряду, президента? ... [про те] що ми європейська держава, але ми не в Європі”* (Анастасія, 66 р., Греція); *“Ну я в політику ... не вникала, там були на виборах, але, наприклад, [коли] оця революція оранжева там була ... Я просто так прийшла, подивилася і пішла”* (Марта, 51 р., Італія). У спілкуванні суто в українському іммігрантському колі це ще ностальгія за Україною, а також організаційні питання, пов'язані з міграцією: *“Діаспора там є. ... Ну, там принаймні наші як приїжджають, то тоже, як кому пощастить, дехто і міг знайти роботу зразу, так як я, а дехто*

міг бути і без роботи. То йшли по тих церквах, по тих діаспорах” (Марія, 47 р., Італія). У спілкуванні з іммігрантами з інших країн виявляються розповіді про Україну; порівняння ситуації в Україні та в інших країнах походження іммігрантів; точки зближення іммігрантів із різних країн: *“Спільне в нас ... вони такі самі чужі, як і ми тут. Вони з таким самим наміром приїхали, як і я вот”* (Марія, 44 р., Греція).

Українці спілкуються з іммігрантами з інших країн, які працюють разом із ними чи по сусідству. Крім того, респонденти зазначали, що знайомляться із ними, наприклад, у громадському транспорті або в інших громадських місцях: *“Маю друзів навіть поляків. Знаю молдованів, тоже тут живуть, общаюся з ними ... Грузинів знаю багато, тоже були. ... Так само вот Іринка [дочка] має колежанку албанку, то її батьки говорять з нами”* (Марія, 44 р., Греція). Коло країн походження іммігрантів часто пов'язане з мовним питанням. Респонденти зазначають, що, як правило, вони знають кілька мов, тож можуть легко контактувати з представниками спільнот іноземців, що користуються тими мовами. Варто зазначити, що основними мовами спілкування з іммігрантами з інших країн (крім мови країни перебування) є російська (в межах так званих спільнот російськомовних іммігрантів з різних країн) та англійська (в разі інтелектуальної міграції): *“Это посещение Российского центра. ... тут, я знаю, свои люди ... Там и украинцы, и русские есть, и евреи даже были, и армяне, и грузины, все, то есть все из Советского Союза которые”* (Людмила, 70 р., США). Російську мову респонденти використовують у спілкуванні з російськомовними українцями чи з вихідцями з колишніх республік СРСР: *“В мене є євреї знайомі, є одна наполовинку арм'янка, наполовину росіянка — я з нею російською спілкуюсь”* (Олеся, 46 р., США).

Проте тісний контакт з іншими українцями та іноземцями з інших країн в мультикультурних країнах пояснюється не тільки мігрантською ідентичністю українців, яка є наслідком ідентифікації себе як мігранта, представника загальносвітової або української спільноти мігрантів. Поширеність такого виду практик пов'язана також з багатоетнічним складом робочого або навчального колективу мігранта: *“... звичайно, доводиться спілкуватися зі всіма емігрантами. Я не можу сказати, що так часто... найбільша міграція тут в Лос-Анджелесі, особливо з Мексикою. І я найбільше спілкуюся з вихідцями з Мексики, тому що вони в основному вирентують тут землі, в основному вони працюють тут на таких чорних роботах”* (Андрій, 55 р., США); *“... три немца, потом девочка болгарка, итальянец, голландец, получается, еще одна немка и одна девочка наполовину немка, наполовину украинская... девочка, которая из Болгарии, и итальянец...”* (Марина, 33 р., Німеччина); *“І там є не лише цей співробітник з Казахстану, ну і начальник, наприклад, з Австралії. Були ще там з Швеції, здається Норвегії, ну і Мексики”* (Олег, 29 р., США). Крім того, контакти з іноземцями відбуваються за таких же умов, що й із представниками суспільства-реципієнта.

Контакти з іншими українцями також будуються на підставі спільного робочого/навчального простору та володіння мовою, але крім того українці контактують з іншими українцями, з якими були знайомі ще до виїзду за кордон, а також спілкуються в межах УГКЦ та інтернет-спільнот україн-

ської спрямованості, зокрема в тих, що утворилися у 2014–2015 роках як реакція на соціально-політичні потрясіння в Україні та військового конфлікту з Росією: “... в мене дуже багато українських контактів, можливо через революцію. Зараз також ... громадська активність процвітає, і це переважно моє основне поле спілкування” (Міра, 34 р., Німеччина).

Членство в мігрантських організаціях. Більшість респондентів не входять в офіційні іммігрантські організації, через те, що “не мають часу” або через те, що не зацікавлені (додатковим аргументом є й коротка тривалість міграції).

Мігрантськими організаціями респонденти також часто називають інтернет-спільноти, що об’єднують незнайомих українців певного міста, країни чи українців у світі або мігрантів загалом: “Я підписана на “інтернейшнс” для експатов ... Експаты — это все иностранцы, которые живут в стране легально — экспатриотс” (Марина, 33 р., Німеччина); “Ми організували у фейсбук групу “українці в Гамбурзі”, якщо це можна вважати мігрантською організацією” (Максим, 30 р., Німеччина); “Є така організація в Нью-Йорку ... і ми редагуємо статті, які виходять в інформаційний простір. Тобто ми дивимось, які статті виходять, яка інформація про Україну” (Галя, 36 р., США); “Наприклад, там є така онлайн організація “Майдан Сан Дієго”, там приблизно налічується 200 чоловік” (Олег, 57 р., США).

Проте іноді зустрічаються серед респондентів і представники офіційних іммігрантських організацій: ““Журавлиний край”, називалося. ... я з ними спілкувалася і активну участь приймала, ми там вечорниці проводили” (Ніна, 64 р., Греція); “...це організація — об’єднання українців у Польщі, де я приймаю участь. ... це об’єднання українців, які проживають постійно у Польщі ... ну такі культурні заходи організують” (Мирослава, 52 р., Польща); “Наприклад, я створив українську церкву в Юті, якої там взагалі ніколи не було, і я думаю, що це добре, бо люди можуть об’єднатися, а раніше їх неможливо було навіть зібрати там” (Олег, 57 р., США). Одна з респонденток є головою українсько-німецького товариства, яке функціонує при Українській греко-католицькій церкві в Берліні: “Це є німецько-українське товариство “Берегиня”. Воно було створене на основі того, щоби підтримати українську школу, яка існувала донедавна при нашій Церкві святого Миколая ... Для того, щоб ми показали тут саме українську культуру і це є вже традиція в нас. ... спільний проект з німецькою громадою, римо-католицькою, яка також у цій церкві служить... Саме це, поєднання двох культур— німецької і української — було замислом цього товариства” (Світлана, 40 р., Німеччина).

Зазначимо, що українці загалом розглядають УГКЦ не тільки як релігійну організацію, а й як культурну, що є досить поширеним серед українців у різних країнах [Ровенчак, Володько, 2015: с. 222–228; Іванкова-Стецюк, 2011]. Значна частина респондентів вважають церковну спільноту напівформальною іммігрантською організацією. На підставі організацій такого роду формуються певні соціальні мережі іммігрантів, що впливають на вибір друзів, спосіб дозвілля (у свого роду “розважальних клубах”), а також зорганізують взаємодопомогу у працевлаштуванні, пошуках житла тощо. Українську церкву мігранти сприймають як осередок збереження україн-

ської мови, традицій святкування релігійних свят, які респонденти називають етнічними українськими: “У Португалії активно діє наша (греко-католицька) церква, де збираються українці на спільну молитву” (Іван, 52 р., Португалія); “В Штуттгарті як я був, то там була греко-католицька церква... я сам не дуже віруючий, взагалі не віруючий, але ходив туди часами і спілкувався з іммігрантами, тими, що там живуть. Свята разом зустрічали” (Святослав, 41 р., Польща, Німеччина, Велика Британія).

Крім того, з одного боку, міжнародна міграція, що спричиняє взаємодію іммігрантів із різних країн в межах одного соціуму та утворення міграційної спільноти й міграційної ідентичності є досягненням глобалізації, з іншого — досягнення технічного прогресу в царині зв'язку інтенсифікує взаємодію мігрантів із представниками суспільства еміграції та сім'ями мігрантів в Україні, що є свідченням локалізаційних процесів стосовно відповідних практик. Це можна вважати проявом глокалізації міграційної ідентичності та практик, пов'язаних з нею.

Взаємозв'язок цінностей, ціннісних орієнтацій, установок, ідентичностей, які ми розглядаємо у цій статті, дій та практик можна зобразити схематично (див. рис.).

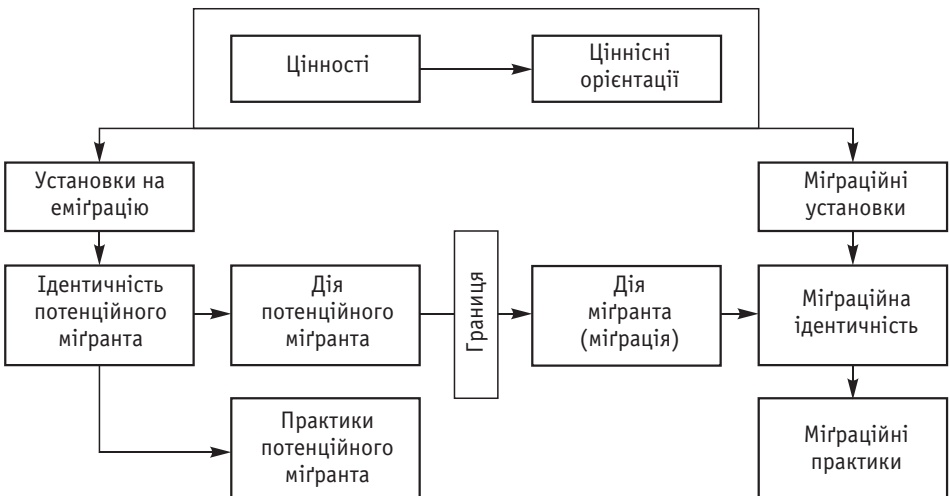

Рис. Формування ідентичності потенційного мігранта і міграційної ідентичності та практик, що їм відповідають

Перебування за кордоном (у широкому розумінні) як певна цінність пов'язане з ціннісними орієнтаціями, які є чинниками виштовхування або притягування, що формують установки на еміграцію. Такі установки, на наш погляд, спричиняються до появи ідентичності потенційного мігранта. Ця ідентичність штовхає людей до дій та практик, пов'язаних з організацією переїзду (міграції) та до міграції. Дією, яка робить потенційного мігранта власне мігрантом, є перетин адміністративно-територіального кордону (у випадку міжнародної міграції йдеться про державний кордон). Міграційна ідентичність є різновидом небазової складової у структурі соціокультурної

ідентичності людини, втягнутої в міграційні процеси, і має чинниками свого формування такі самі цінності та ціннісні орієнтації, як і в разі ідентичності потенційного мігранта. На них же базуються міграційні установки на дії, які пов'язані безпосередньо з перебуванням за кордоном і є реалізацією певних міграційних планів. Крім цінностей, ціннісних орієнтацій та установок, на формування міграційної ідентичності впливає також сама дія — міграція або постійні практики перетину кордону (в разі повторюваної міграції). Своєю чергою, міграційна ідентичність стає підґрунтям для появи відповідних практик, тобто тих практик, які притаманні саме мігрантам і не є популярними серед тих, хто не ідентифікує себе зі спільнотою мігрантів.

Отже, можемо говорити про шлях, який проходить людина-мігрант від появи в системі її цінностей тих, що пов'язані з перебуванням за кордоном, до втілення власне міграційних практик. При цьому як ідентичність потенційного мігранта, так і міграційна ідентичність базуються на цінностях, ціннісних орієнтаціях, установках, а також мають двосторонній зв'язок із діями та практиками, які, з одного боку, “розкривають” такого роду ідентичність, а з іншого — стають ще однією основою для її появи.

Джерела

Бабенко, С. С. (2002). Жизненные стратегии и социальные практики: деятельностный потенциал трансформации постсоветского общества. *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*, 8, 57–63.

Бауман, З. (2005). Идентичность в глобализирующемся мире. В З. Бауман, *Индивидуализированное общество* (с. 176–192). Москва: Логос.

Волков, В. В. (1997). О концепции практик(и) в социальных науках. *Социологические исследования*, 6, 9–23.

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества. Очерк теории структуриации*. Москва: Академический Проект.

Горностай, П. П., Титаренко, Т. М. (ред.), (2001). *Психология личности. Словник-довідник*. Київ: Рута.

Громов, И. А., Мацкевич, А. Ю., Семенов, В. А. (1997). *Западная социология*. Санкт-Петербург: Ольга.

Гірц, К. (2001). *Інтерпретація культур. Вибрані есе*. Київ: Дух і літера.

Динаміка міграційних настроїв українців: вересень 2017. Звіт соціологічної групи “Рейтинг” (s.a.). Отримано з: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_work_092017_press.pdf.

Заславская, Т. И., Шабанова, М. А. (2002). Неправовые трудовые практики и социальные трансформации в России. *Социологические исследования*, 6, 3–17.

Іванкова-Стецюк, О. Б. (2011). Інституційні аспекти формування мереж мігрантів: діяльність церкви. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Збірник наукових праць Донецького державного університету управління. Серія “Соціологія”, XII (211), 143–150.

Колоколова, М. О. (2014). Патерналізм у політичній свідомості українців: характерні прояви та ймовірні причини. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи, 1122, 59–66.

Матюхін, Д. А. (2017). Соціальні установки як показники стилю життя сучасної молоді: результати соціологічного опитування. *Габітус*, 3, 13–17.

Носенко, Э. Л., Фролова, Н. В. (1999). Трансформация ценностных ориентаций молодежи на современном этапе развития общества (психологический аспект). Днепропетровск: Навчальна книга.

Отрешко, Н. (2004). Між Сциллою об'єктивізму та Харибдою суб'єктивізму (нотатки на берегах праці П. Бурдьє “Практичний смисл”). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 190–200.

Ровенчак, О., Володько, В. (2015). *Міжнародна міграція: теорія та практика*. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка.

Ровенчак, О. А. (2016). Соціокультурні характеристики сучасної української еміграції до Німеччини. *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Соціологія і політичні науки*, 1 (24), 71–90.

Ровенчак, О. А., Володько, В. В. (2017). Особливості етнокультурної ідентифікації українців у США. *Грані*, 20 (1), 12–20.

Ручка, А. (1976). *Социальные ценности и нормы*. Киев: Наукова думка.

Ручка, А. (1987). Ценностный подход в системе социологического знания. Киев: Наукова думка.

Ручка, А. (2002). Динаміка ціннісних відданостей населення України: 1991–2000 роки. В: А. О. Ручка (ред.). *Соціокультурні ідентичності та практики* (сс. 181–185). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ручка, А. О. (ред.), (2002). *Соціокультурні ідентичності та практики*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Семененко, И. (2003). Глобализация и социокультурная динамика: личность, общество, культура. *Политические исследования*, 1, 5–23.

Сусак, В. (2007). Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994–2004 рр.). В: Я. Грицак, А. Портнов, В. Сусак (ред.). *Україна модерна. Спеціальний випуск “Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні”* (сс. 137–159). Київ: Критика.

Узнадзе, Д. Н. (2014). Основы экспериментальной психологии: принципиальные основы и психология ощущений. Т. 1. (Главы из книги). В: Д. Н. Узнадзе, *Философия, психология, педагогика. Наука о психической жизни*. Москва: Смысл.

Фурс, В. Н. (2001). “Критическая теория позднего модерна” Энтони Гидденса. *Социологический журнал*, 1, 44–73.

Химович, О. С. (2013). Соціальний портрет українських жінок — трудових мігранток крізь призму їхніх спогадів. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 7, 213–224.

Химович, О. С. (2014). Оцінка рівня етносоціальної дистанційованості серед населення Львівщини. *Нова парадигма. Філософія, Політологія, Соціологія*, 123, 205–217.

Черниш, Н., Ровенчак, О. (2007). Варіації на тему ідентичності для соціокультурного оркестру. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 33–48.

Шихирев, П.Н. (2003). Социальная установка. В.Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая (ред.). *Социальная психология. Учебное пособие для студентов вузов* (сс. 364–376). Москва: Аспект Пресс.

Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs “Identity”? In: S. Hall, P. du Gay (ed.). *Questions of Cultural Identity* (pp. 1–17). London: SAGE Publications.

Huntington, S. P. (2004). *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon and Schuster.

Lifton, R. J. (1999). *The Protean Self: Human Resilience in an Age of Fragmentation*. Chicago: University of Chicago Press.

Sackmann, R. (2003). Introduction: Collective Identities and Social Integration. In: R. Sackmann, B. Peters, T. Faist (ed.). *Identity and Integration: Migrants in Western Europe* (pp. 1–12). Aldershot, UK: Ashgate.

Thompson, P. (1994). *Between Identities*. In R. Benmayor, A. Skotnes (ed.). *Migration and Identity* (pp. 183–199). New York: Oxford University Press.

Матеріал отримано 04.02.2018

References

- Babenko, S. S. (2002). Life Strategies and Social Practices: The Potential for Post-Soviet Societies' Transformation. [In Russian]. *Methodology, Theory and Practice of Sociological Analysis of the Present-Day Society*, 8, 57–63. [= Бабенко 2002]
- Bauman, Z. (2005). Identity in the Globalising World. [In Russian]. In Z. Bauman, *The Individualised Society* (pp. 176–192). Moscow: Logos. [= Бауман 2005]
- Chernysh, N., Rovenchak, O. (2007). Variations on the Theme of Identity for a Socio-cultural Orchestra. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 33–48. [= Черниш 2007]
- Furs, V. N. (2001). Anthony Giddens' "Critical Theory of Late Modernity". [In Russian]. *Sociological Journal*, 1, 44–73. [= Фурс 2001]
- Geertz, C. (2001). *The Interpretation of Cultures. Collected Essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera (Spirit and Letter). [= Гіртц 2001]
- Giddens, A. (2005). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. [In Russian]. Moscow: Academic Project. [= Гидденс 2005]
- Gromov, I. A., Matskevich, A. Yu., Semenov, V. A. (1997). *Western Sociology*. [In Russian]. Saint Petersburg: Olga Press. [= Громов 1997]
- Hall, S. (1996). Introduction: Who Needs "Identity"? In S. Hall, P. du Gay (ed.). *Questions of Cultural Identity* (pp. 1–17). London: SAGE Publications.
- Hornostai, P. P., Tytarenko, T. M. (Ed.), (2001). *A Dictionary of Personality Psychology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ruta. [= Горностаї 2001]
- Huntington, S. P. (2004). *Who Are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon and Schuster.
- Ivankova-Stetsiuk, O. B. (2011). Institutional Aspects of Building Migrant Networks: The Role of the Church. [In Ukrainian]. Current Social Issues with Regard to Sociology of Management. *Sociological Bulletin of Donets'k State University of Management*, XII (211), 143–150. [= Іванкова-Стецюк 2011]
- Kolokolova, M. O. (2014). Paternalism as Part of Ukrainians' Political Consciousness: Typical Manifestations and Likely Causes. [In Ukrainian]. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Sociological Research of the Present-Day Society: Methodology, Theory, Methods*, 1122, 59–66. [= Колоколова 2014]
- Khymovych, O. S. (2013). A Social Portrait of Ukrainian Female Migrant Workers Through the Prism of Their Memories. [In Ukrainian]. *Sociological Bulletin of L'viv University*, 7, 213–224. [= Химович 2013]
- Khymovych, O. S. (2014). Measuring Ethno-Social Distance: The Case of L'viv Region Residents. [In Ukrainian]. *The New Paradigm. Philosophy, Political Science, Sociology*, 123, 205–217. [= Химович 2014]
- Lifton, R. J. (1999). *The Protean Self: Human Resilience in an Age of Fragmentation*. Chicago: University of Chicago Press.
- Matiukhin, D. A. (2017). Social Attitudes of Today's Youth as Their Lifestyle Indicators: The Findings of a Social Survey. [In Ukrainian]. *Habitus*, 3, 13–17. [= Матюхін 2017]
- Nosenko, E. L., Frolova, N. V. (1999). *Transformation of Youth Value Orientations at the Current Stage of Society's Development (Psychological Aspects)*. [In Russian]. Dnipropetrovs'k: Navchal'na knyha (Education Book Press). [= Носенко 1999]

Otreshko, N. (2004). Between the Scylla of Objectivism and the Charybdis of Subjectivism (Notes in the Margins of P. Bourdieu's "Le sens pratique"). [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 190–200. [= Отрешко 2004]

Rovenchak, O., Volod'ko, V. (2015). *International Migration: Theory and Practice*. [In Ukrainian]. L'viv: Ivan Franko National University of L'viv. [= Ровенчак 2015]

Rovenchak, O. A. (2016). Sociocultural Characteristics of Modern-Day Ukrainian Immigration to Germany. [In Ukrainian]. *Bulletin of I. I. Mechnikov Odessa National University. Sociology and Political Sciences*, 1 (24), 71–90. [= Ровенчак 2016]

Rovenchak, O. A., Volod'ko, V. V. (2017). Ethno-Cultural Identification of Ukrainians in the USA: Distinctive Features. [In Ukrainian]. *Facets*, 20 (1), 12–20. [= Ровенчак 2017]

Ruchka, A. (1976). *Social Values and Norms*. [In Russian]. Kyiv: Naukova dumka (Scientific Thought). [= Ручка 1976]

Ruchka, A. (1987). *A Value-Based Approach in the System of Sociological Knowledge*. [In Russian]. Kyiv: Naukova dumka (Scientific Thought). [= Ручка 1987]

Ruchka, A. (2002). The Dynamics of Ukrainians' Value-Commitments During 1991–2000. [In Ukrainian]. In A. O. Ruchka (Ed.), *Sociocultural Identities and Practices* (pp. 181–185). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Ручка 2002]

Ruchka, A. O. (ed.), (2002). *Sociocultural Identities and Practices*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Ручка 2002]

Sackmann, R. (2003). Introduction: Collective Identities and Social Integration. In R. Sackmann, B. Peters, T. Faist (ed.). *Identity and Integration: Migrants in Western Europe* (pp. 1–12). Aldershot, UK: Ashgate.

Semenenko, I. (2003). Globalisation and Sociocultural Dynamics: Individual, Society, Culture. [In Russian]. *Political Studies*, 1, 5–23. [= Семененко 2003]

Shikhirev, P.N. (2003). Social Attitude. [In Russian]. In: Ye.P. Belinskaia, O.A. Tikhomandritskaia (Ed.), *Social Psychology. A Textbook for University Students* (pp. 364–376). Moscow: Aspect Press. [= Шихирев 2003]

Susak, V. (2007). The Language Factor and Change in Political Postures: A Comparative Study of L'viv and Donetsk (1994–2004). [In Ukrainian]. In: Ya. Hrytsak, A. Portnov, V. Susak (ed.). *Ukraina Moderna. The Special Issue "L'viv – Donetsk: Social Identities in Today's Ukraine"* (pp. 137–159). Kyiv: Krytyka (Critique). [= Сусак 2007]

The Dynamics of Ukrainians' Attitudes Towards Migration: September 2017. Rating Group Ukraine's Report (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_work_092017_press.pdf. [= Динаміка s.a.]

Thompson, P. (1994). Between Identities. In R. Benmayor, A. Skotnes (ed.). *Migration and Identity* (pp. 183–199). New York: Oxford University Press.

Uznadze, D. N. (2014). The Essentials of Experimental Psychology: Basic Principles and Psychology of the Senses. Vol. 1. (Chapters from the Book). [In Russian]. In: D. N. Uznadze, *Philosophy, Psychology, Pedagogy. A Science of Psychic Life*. Moscow: Smysl (Sense). [= Узнadze 2014]

Volkov, V. V. (1997). On the Concept of Practice(s) in Social Sciences. [In Russian]. *Sociological Studies*, 6, 9–23. [= Волков 1997]

Zaslavskaja, T. I., Shabanova, M. A. (2002). Unfair Labour Practices and Social Transformations in Russia. [In Russian]. *Sociological Studies*, 6, 3–17. [= Заславская 2002]

Received 18.04.2018